

Danışiq aktı və kontekst

Aftab Yaşar qızı Hacızadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

ADU

E-mail: aftabyashar@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. Ş.A. Mahmudova,
filol.ü.f.d., dos. F.F. Qurbanova

Açar sözlər: kontekst, danışiq aktı, lokutiv, illokutiv, perllokutiv, dinləyən, məlumat, danışan

Ключевые слова: контекст, речевой акт, локутив, иллокутив, перлокутив, слушающий, информация, говорящий

Key words: context, speech act, locutive, illocutive, perlocutive, listener, information, speaker

Kontekst hadisənin, bəyanatın və ya ideyanın əsasını təşkil edən və onun tam başa düşülə biləcəyi şərtləri ehtiva edir. Nitq aktı isə, hər hansı bir hadisənin (davranışın; aktın) niyyəti, məqsədi və ya təsiri baxımından bir hərəkət kimi qəbul edilən ifadə hesab edilir.

Dildə bəzi ümumi sözlər var ki, onların mənası yalnız kontekstdə aydınlaşır, yəni əgər biz konteksti bilmiriksə, o zaman həmin sözlərin ifadə etdikləri mənalara da anlama bilmərik. Bu cür sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: /here and there/, /this or that/, /now and then/, /yesterday/, /today or tomorrow/, yaxud əvəzliliklər: /you, me, she, him, it, them/ və s. İngilis dilində elə cümlələr var ki, danışanın kim olduğunu və kiminlə harada, nə zaman və nə haqqında danışdığını bilmədən söhbətin nədən getdiyini anlamaq olmur. Məsələn: /You will have to bring this parcel back tomorrow because she is not here today// (Sabah bu bağlamı geri gətirməli olacaqsınız, çünki o, bu gün burada deyil).

Kontekstdən kənarında bu cümlənin mənası bir qədər anlaşılmazdır. Burada işlədilən bəzi sözlərin mənası, məsələn, /you, this parcel, here, today, she/ və s. yalnız fiziki kontekstdə aydınlaşa bilər. Bu cür sözlərin mənası danışanın nəzərdə tutduğu mənə ilə aydınlaşa bilər. Belə ifadələr texniki olaraq deyiktik ifadələr adlanır. Söz qədim yunan dilində ‘deixis’ (‘day-icksis’) ‘pointing’ (işarətmə) mənasını verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin mənalalarının açılmasında, aydınlaşmasında əsas məsələlərdən biri də onların istinadlarının müəyyən edilməsidir. İstinadı dinləyəne anlatmaq üçün müəyyən olunan aktdan istifadə etməliyik. İstinad aktını yerinə yetirən zaman aşağıdakılar istifadə oluna bilər: xüsusi isimlər (Xomski, Cennifer və s.), isimlər (a writer, the cat, the girl və s.), yaxud əvəzliliklər (he, she, it və s.).

Bu cür sözlər kimisə, yaxud nəyisə müəyyən etmək üçün unikal hesab oluna bilər, lakin bununla belə, bildirməliyik ki, hər hansı bir söz və yaxud ifadə üçün “istinad diapazonu” vardır. Məsələn, /Jennifer/, /friend/, yaxud /she/ sözləri dünyada çox obyektə aid ola bilər. Bəzən hər hansı bir obyektə nə ad verəcəyimizi bilmədiyimiz zaman da istinad (reference) edə bilərik. Biz /the blue thing/ və /that icky stuff/ ifadələrini istifadə edə bilərik və hətta onlara ad da müəyyən edərik. Məsələn, Bizim küçədə motosikletini sürətlə sürən bir adam var və biz onu Mr. Kawasaki adlandırırıq. Burada işlədilən (Mr. Kawasaki) adı bir şəxsə istinad etmək üçün işlədilən motosiklet markasının adıdır. Bu nümunə eyni zamanda bizə imkan verir düşünək

ki, hər hansı uğurlu istinad aktı danışanın işlətdiyi lüğətin zənginliyindən də asılıdır. Məsələn, restoranda bir ofisiant digərindən soruşur: *¿Where is the spinach salad sitting?* Cavab belə ola bilər: */He is sitting by the door//*, yaxud *¿Can I look at your Chomsky?* Cavab: */Sure, it is on the shelf over there//* Bu nümunələrlə aydın anlamaq olur ki, cansız məfhumlarla əlaqəli olan sözləri (məsələn, salat və s.) insanlara istinad olaraq da istifadə edə bilərik. Yaxud əksinə, insanlarla əlaqəli olan sözləri (məsələn. Xomski və s.) cansız əşyalara istinad olaraq da işlətmək olar. Burada olan əsas proses inferensiyadır (inference). İnterferensiya deyilən və nəzərdə tutulan arasında əlaqə yaratmaq üçün işlədilən əlavə bir məlumatdır (7, s. 11).

Praqmatikanın ifadə etdiyi mənanı aydınlatmaq üçün belə nümunə verək: İngilis dilində salamlama: *¿How are you? (Necəsiniz?)*, deyər sual verilir.

Bu gündəlik salamlama insanın müəyyən bir gündə özünü necə hiss etdiyinə təsir edə biləcək hər bir tibbi və şəxsi təfərrüatın müzakirəsini əhatə edən cavabla qarşılır. Cavab belə ola bilər: *“Fine, and how are you?”* (Yaxşı, bəs, siz necəsiniz?) Bu, praqmatik cavab ola bilər, çünki bu sual-cavabla biz hər hansı bir ixtiyari danışıqı deyil, nətiqin niyyətinin sualı və rən zaman nəzərdə tutulan salam olması olduğunu ehtimal edirik.

Digər nümunə:

/Luggage must be carried on the escalator // (Baqaj eskalatorunda aparılmalıdır). Fərqli situasiyalarda bu nümunə müxtəlif şəkildə başa düşülə bilər. Lakin praqmatikanın köməyiylə, bu cümlənin mənası belə anlaşılır ki, burada nəzərə çatdırılan məlumat yalnız eskalatora aktiv şəkildə baqaj götürən insanlara aiddir, hamıya deyil. Situasiyanın konteksti cümlənin mənasını müəyyən edir.

/I have two sons// (Mənim iki oğlum var). Bu cümlə danışanın iki oğlundan çox oğlu olmamasını nəzərdə tutur. Praqmatika cümlənin mənasını müəyyən etmək üçün nitqin kontekstini özündə ehtiva edir.

Praqmatikada danışq aktlarının müxtəlif növləri, məsələn, lokutiv, illokutiv və s. fərqləndirilir. Bunları belə fərqləndirə bilərik: *¿Is there any salt? (Duz varmı?)* – **illokutiv akt**- xahiş nəzərdə tutulur; *¡Please give me some salt!* – lokutiv akt – süfrədə duzun olduğunu görürsən və xahiş edirsən ki, onu sənə versinlər, yəni cümlədə fakt var; Perlokutiv aktda isə kiminsə sənə duzu verməsinə səbəb olursan, yəni xahiş nəticəsində hər hansı bir şəxs bir hərəkəti icra etmək məcburiyyətində qalır.

Mənaca düzgün dil strukturlarını düzəltməyi nəzərdə tutan akt lokutiv akt adlanır (5, s. 327). Lokutiv nitq aktını belə izah edə bilərik: *“Hər hansı bir obyekt haqqında tam anlamı ilə mənalı bir cümlə daşıyan akt belə adlandırılıla bilər”*. Məsələn, bir nümunə təqdim edək: */The sky is blue//* (Səma mavidir). Bu nümunədə fakt təqdim edirik və bu akt lokutiv akt adlanır.

İllokutiv aktda isə əsas məqsədimiz fikrimizi dinləyəne çatdırmaq, ona nəsə demək niyyətimizi ifadə etməkdir. Məsələn:

/I have just cooked dinner. It is still on the gas stove// (Mən təzəcə nahar hazırlamışam. O, hələ də qaz sobasının üstündədir).

Göründüyü kimi, burada ifadə olunan anlamlar bunlardır: a) sən bir az sonra yemək yeyə bilərsən, yəni yeməyin hazırlanması; b) səbirli olmağın təbliğ olunması; c) hər hansı bir iş barədə əvvəldən məlumatın verilməsi (xəbərdarlıq).

Hər hansı bir işin nəticəsinin nümayiş olunduğu akt isə perlokutiv akt adlanır. F.Veysəlli yazır ki, hər hansı bir söyləmin illokutiv təsiri (gücü) olmalıdır (5, s. 328).

Perlokutiv akta nümunə kimi aşağıdakı konteksti təqdim edə bilərik. Məsələn, qəfildən kimsə qışqırır: *“Yanğın var”*. Bununla da həmin şəxs insanların binanı tərk etməsinə səbəb olur, yəni yanğın təhlükəsini insanlara anladır.

Bu aktlarda işlədilən sözlərdəki feillərin semantik, pragmatik, leksik mənalari olduqca vacibdir. Aktların hər birinin reallaşması həmin feillərin kontekst daxili mənalarından asılı olur. Məsələn:

/I warn you that ...// (Mən xəbərdar edirəm ki ...)

/I promise that ...// (Mən vəd verirəm ki ...)

/I declare that ...// (Mən bildirirəm ki ...)

Bu tərkibli birləşmələrdə illokutiv akt icra olunur, çünki onlarda xəbərdarlıq, elan etmə, vəd vermə kimi mənalara ehtiva olunur.

C.Ostin performativ feillərin hərəkətləri idarə etdiyini yazır. Məsələn, /to excuse/ ‘üzr istəmək’ feilini işlətməklə ‘Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm’ /I excuse for being late// cümləsində danışan ‘üzr istəmək’ performativ hərəkətini icra edir (2, s. 73).

O, performativ feillərin kontekst daxilində bildirdikləri mənalari aşağıdakı nümunələrdə izah edir (2):

1) /Do/ performativ feili “etmək; yerinə yetirmək” mənasını verir. Məsələn:

¿Do you accept this beautiful woman as your lawfully wedded wife? (Bu gözəl qadını qanuni nikahlı həyat yoldaşınız kimi qəbul edirsinizmi?)

/Yes, of course, I **do**// (Bəli, əlbəttə, edirəm).

2) Növbəti performativ feil kimi /to name/ feilini nümunə vermək olar. Bu feil “ad vermək, ad qoymaq” və s. mənalari verir. Məsələn:

/Philip **named** that ship the Queen Elizabeth// (Filip həmin gəmiyə Kraliça Elizabet adını verdi).

Növbəti nümunə:

¿Why have you left the baby girl without **naming** since she was born? (Qız uşağı dünyaya gələndən niyə ona ad qoymamısınız?)

3) /To pronounce/ feili də performativ feil hesab olunur və “nikah zamanı nikahı elan etmək” mənasında istifadə olunur. Məsələn:

/He pronounced us man and wife// (O, bizi ər və arvad elan etdi).

C.Ostin yazır ki, sözlərin əvvəlində performativ feillərin işlənməsi həmin sözləmi performativ danışmaq kimi müəyyən edir (2, s. 14). Məsələn:

¿Do you **think** if there are any plants in the Moon? (Sizcə ayda bitki varmı?)

/He **concludes (infers)** that there are some plants in the Moon// (O, ayda bəzi bitkilərin olduğu qənaətinə gəlir (nəticə çıxarır)).

/He **testifies** that there are some plants in the Moon// (O, ayda bəzi bitkilərin olduğuna şahidlik edir).

/He **admits (or concedes)** that there are no plants in the Moon// (O, ayda heç bir bitki olmadığını etiraf edir (və ya razılaşıır)).

/I **predict** that there are not plants in the Moon// (Ayda bitkilərin olmadığını proqnozlaşdırıram).

Bu cümlələrdə işlənməmiş /to think/ (düşünmək), /to conclude/ (nəticə çıxarmaq), /to testify/ (sınaqdan çıxarmaq), /to reply/ (cavab vermək), /to predict/ (gələcəkdən xəbər vermək) feilləri performativ feillər hesab olunur. Onlar hərəkətin icrasını əks etdirir. Bu feillər işlənmərkən hərəkətin sözə və sözlün dünyaya olan münasibəti əks olunur. C. Ostinin fikrincə, bu feillərə oxşar feillər çoxdur, lakin onlar “sınaqdan” çıxmamış feillərdir. Məsələn, /He **assumes** that// (O güman edir ki), /He **postulates** that// (O, irəli sürür ki) birləşməsində işlənməmiş sözlər belə feillərdəndir. Əksinə, /He **asserts**// (O iddia edir ki) və /He **denies**// (O inkar edir) kimi cümlələrdə işlənməmiş feillər hərəkətin icrası və təsdiqi ilə bağlı olduğu üçün təmiz eksplisit performativlər

hesab olunur (2, s. 11).

Məsələn, /He forecasts (predicts) that . . . // (O, əvvəlcədən proqnoz verir ki, . . .) təmiz eksplisit performativ olduğu halda, /He foresees (expects, anticipates) that// (O hiss edir/gözləyir/əvvəlcədən güman edir ki, ...) cümləsi təmiz performativ hesab edilmir. Digər: /He endorses (he assents to) that opinion// (O, o fikri təsdiq edir/razılaşır ki,...) təmiz eksplisit performativ hesab olunur, lakin /He agrees with that opinion// (O, o fikirlə razıdır ki, . . .) təmiz eksplisit performativ deyildir.

Bu cümlələrdə işlədilən /postulate/ (ehtimal etmək), /predict/ (əvvəlcədən görmək), /endorse/ (təsdiq etmək, yoxlamaq) feilləri təmiz eksplisit performativlər hesab olunur. Belə feillər kontekstdə xüsusi danışiq tonu ilə tələffüz olunur.

Beləliklə, performativ feillərinin nitq aktlarında fərqləndirilməsi onların mətn daxilində əks etdirdikləri mənadan asılıdır. Performativ feillərin müşahidə olunduğu cümlələr eksplisit və implisit məna ifadə etməklə fərqlənir. Nitq aktlarında eksplisit məna ifadə edən performativlər təmiz performativlər hesab olunur, nitq aktlarında implisit məna ifadə edən performativlərin konkret mənaları isə danışiq məqamından asılı olaraq müəyyən edilir.

Məqalənin aktuallığı. Danışıq aktı və kontekstlə bağlı məsələlərin müəyyən edilməsi şərtlərindən ibarətdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Performativlərin kontekst daxilində müəyyənəlməsi, araşdırılmasını ehtiva edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələrin tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə yardımçı olmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı: Qismət, 2007.
2. Austin J.L. How to do things with words. USA, Oxford, New York: Oxford University Press, 1962.
3. Thomas M. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. USA, London and New York, 2011.
4. Fotion N. John Searle. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
5. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
6. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
7. Yule G. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996.

А.Я. Гаджизаде

Речевой акт и контекст

Резюме

В статье рассматриваются контекст и речевой акт. Контекст означает обстоятельства, формирующие обстановку для события, заявления или идеи и с точки зрения которых их можно полностью понять. Речевой акт – это высказывание, рассматриваемое как действие, особенно в отношении его намерения, цели или результата.

В языке есть некоторые общие слова, значение которых ясно только в контексте, то

есть, если мы не знаем контекста, то мы не можем понять значения этих слов. Примеры таких слов: /здесь и там/, /это или то/, /теперь и тогда/, /вчера/, /сегодня или завтра/, или местоимения: /ты, я, она, он, оно, их/, так далее.

A.Y. Hajizade

Speech act and context

Summary

The article deals with context and speech act. Context means the circumstances that form the setting for an event, statement, or idea, and in terms of which it can be fully understood. Speech act is an utterance considered as an action, particularly with regard to its intention, purpose, or effect.

There are some common words in a language whose meaning is clear only in context, that is, if we do not know the context, then we cannot understand the meanings of those words. Examples of such words are: /here and there/, /this or that/, /now and then/, /yesterday/, /today or tomorrow/, or pronouns: /you, me, she, him, it, them/, etc.

Redaksiyaya daxil olub: 25.07.2022